

Тема 12. Українська РСР у II пол. 40-х – 80-ті рр.

- 1. Відбудова і розвиток народного господарства України в післявоєнний період. Завершення радянізації західноукраїнських земель**
- 2. Україна в умовах десталінізації (1953–1964 рр.)**
- 3. Соціально-економічний розвиток України в 60-80-х рр. Наростання кризових явищ**
- 4. Суспільно-політичне і духовне життя. Рух дисидентів в Україні**

1. Відбудова і розвиток народного господарства України в післявоєнний період. Завершення радянізації західноукраїнських земель

Після завершення Другої світової війни Радянський Союз постав перед проблемою відбудови значною мірою зруйнованої економіки. Особливо постраждала Україна: зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, з яких 250 були спалені дощенту. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. Близько 10 млн. осіб залишилися без житла. В Україні залишилися неушкодженими лише 19 % довоєнної промисловості.

Відбудова зруйнованого війною народного господарства України розпочалась зразу ж після звільнення її території від фашистських загарбників (1943–1944 рр.). З цього приводу ЦК ВКП(б) і рад нарком СРСР в серпні 1943 р? прийняли постанову „Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволення від німецько-фашистської окупації”. Проте, поки йшла війна, для цього не вистачало ні сил, ні засобів. Широкомасштабні відбудовчі заходи розпочались лише з прийняттям четвертого п’ятирічного плану відбудови й розвитку народного господарства (1946–1950 рр.). Ставилося завдання довести валовий продукт промисловості в 1950 р. порівняно з 1940 р. до 113 %. Як і в період індустріалізації, основна увага концентрувалась на відбудові базових галузей (відновленні роботи шахт, металургії, електростанцій, машинобудівних заводів та залізничного

транспорту). На потреби важкої промисловості направлялося близько 80% капіталовкладень.

Проте це негативно відбивалося на розвитку інших галузей, перш за все сільського господарства, яке переживало особливо значні труднощі. У цю сферу спрямовувалося всього близько 7 % капітальних витрат.

Ситуація в 1946–1947 рр. ще більше погіршилася у зв'язку з посухою і неврожаєм та голодом. Значно скоротилося поголів'я худоби. Незважаючи на це, обов'язкові поставки сільгосппродукції державі майже не знизилися. Зате СРСР надавав широку підтримку країнам Східної Європи, котрі стали на шлях „соціалістичного будівництва”. В 1946 р. СРСР експортував 1,7 млн. тонн зерна. В цей же час сотні тисяч селян України, інших республік СРСР вмирали від голоду. На неодноразові звертання першого секретаря ЦК КП(б) М. Хрущова по допомогу Україні продовольством під час голоду Сталін відповідав: „Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси”.

Ціною величезного напруження сил до 1950 р. були в основному загоєні рани війни. Обсяг валового виробництва промисловості перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Стали до ладу шахти Донбасу, підприємства важкої індустрії. Більше, ніж до війни, добувалося залізної руди, вироблялося продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо. Як відзначав канадський історик Орест Субтельний, - „у 50-х роках Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Західна Німеччина та Франція, а за видобутком вугілля була майже на рівні Західної Німеччини”. Валова продукція сільськогосподарського виробництва у 1950 р. становила 91 % довоєнного рівня. Позитивні зрушення сталися в галузях освіти, науки, культури.

Поряд із цим у повоєнному розвитку України існувало чимало проблем. Зокрема, дедалі очевиднішою ставала однобічність, незбалансованість економіки, яка головним чином спрямовувалася на потреби військово-

промислового комплексу. Процес відбудови у західних областях України проходив значно складніше, адже, поряд з відбудовою, компартійне керівництво ставило завдання привести західних українців у відповідність з радянською системою, яка діяла у їх співвітчизників на сході УРСР.

А тому на західноукраїнських землях „штурмом” здійснюється індустріалізація, колективізація, культурна революція, йде утвердження радянської системи влади. Уже в роки (четвертої) першої повоєнної п'ятирічки було багато зроблено по реконструкції і розвитку традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувна, газова, деревообробна та ін.) і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна та ін.). Сюди з інших регіонів СРСР направлялися техніка і обладнання, понад 20 тис. кваліфікованих робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. Уже в 1948 р., порівняно з 1940 р., питома вага робітників промисловості зросла з 5,9% до 11,8%, а питома вага промислових підприємств західних областей в усій промисловості України зросла відповідно з 4,7% до 12,6%.

Особливо швидкими темпами зростала мережа шкіл, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. За 5 повоєнних років кількість середніх шкіл зросла у 7 разів порівняно з 1940 р., а кількість студентів збільшилась за цей час майже в 10 разів. Разом з тим значно посилювався процес русифікації (у Львівському університеті із 295 викладачів українською мовою навчали лише 49) та шалений наступ на релігію, традиції і звичаї західних українців. Особливо активну боротьбу повела радянська влада проти української греко-католицької церкви, яка була одним із важливих чинників суспільно-політичного життя, особливо в Галичині (під тиском влади було прийнято рішення про возз'єднання української церкви з руською православною).

Ще серйознішою проблемою для влади стала колективізація в селах Західної України, котра викликала масовий спротив місцевого населення. Тут вона була завершена лише на початку 50-х років. Основними засобами слугували примус, „розкуркулення”, депортації. Зокрема, у східні райони

СРСР було депортовано більше 203 тис. так званих співучасників і посібників угруповань ОУН–УПА, які виступали організуючим ядром і ударною силою діям влади по радянізації західноукраїнських земель. Лідери ОУН. Заявляли, що їх основна мета:

- захистити місцеве населення від беріївських знущань і насильства;
- стримати процес радянізації, не допустити соціалістичних перетворень східного зразка;
- продемонструвати нескореність української нації;
- заявити перед усім світом про прагнення українського народу до самостійності і незалежності.

В сучасній історичній літературі наводиться, посилаючись на документи, вислів командувача УПА Романа Шухевича про основну мету боротьби: „Домогтися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН. Має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу були знищені”.

Шухевич Роман (псевд. Тарас Чупринка, Лозовий, Тур,Дзвін та ін.) (1907–1950) – військовий діяч, член УВО–ОУН. Народився у Львові. З 1925 р. – член Української військової організації (УВО), з 1929 р. – член ОУН.. У 1930 р. призначений керівником бойової реферантури на західноукраїнських землях, керував саботажними і терористичними акціями, за що був заарештований і засуджений до 4 років тюремного ув’язнення (1934–1937).

Навчався у воєнній академії в Мюнхені, брав активну участь у формуванні „Дружини українських націоналістів” (загони „Нахтігаль” і „Роланд”, які у 1941 р. вели бойові дії у складі німецької армії проти СРСР. Згодом, після переформування цих загонів, служив сотником, заступником командира поліційного батальйону № 201, який був задіяний нацистами у Білорусів проти радянських партизан.

З березня 1943 р. на керівних посадах у Проводі ОУН(б), з листопада цього року затверджений головнокомандувачем УПА. В липні 1944 р. обраний головою Генерального Секретаріату і генеральним секретарем військових справ ГУВР. Керував партизанською і підпільною боротьбою УПА проти

„радянiзації” західних областей України. Загинув у бою рід Львовом (с. Білогорща).

Після загибелі командувача УПА Р. Шухевича її діяльність почала занепадати, хоча окремі невеликі загони і рештки підпілля ОУН(б) діяли ще до середини 50-х років.

Трагічною подією в післявоєнному житті західних українців стала так звана операція „Вісла”. Її витoki, мабуть, слід шукати в 1944 р. Саме тоді, 8 вересня, було підписано угоду між Польським Комітетом національного визволення та урядом УРСР про взаємну репатріацію польського та українського населення. У такий спосіб польський прокомуністичний уряд намагався розв’язати проблему національних меншин у своїй країні. Малося на увазі, зокрема, „добровільне” переселення українців Закерзоння (назва походить від „лінії Керзона”, за якою знаходилися землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя) до радянської України. На 1 січня 1945 р. виїхало лише до 40 тис. осіб. Це були переважно члени КПЗУ, „москвофіли”, а також ті, хто вимушений був жити у знищених війною селах. Що ж стосується більшості українців Закерзоння, то вони не мали такого наміру. Тоді польська влада, підтримана Москвою, почала „переконувати” українців виїхати з Польщі. В хід пішло все – від пропаганди й погроз до підпалів, грабунку та вбивств.

На початок серпня 1946 р., коли було офіційно оголошено про закінчення „добровільної репатріації”, на територію УРСР було переселено понад 480 тис. осіб. Активну участь у спротиві насильницькій депортації брали формування Української повстанської армії. Бої в польських Карпатах практично не вщухали і в повоєнні роки.

29 березня 1947 р. польська влада приймає рішення про виселення всіх українців, що мешкали у Південно-Східній Польщі (Люблінське, Ряшівське та Краківське воєводства). 28 квітня 1947 р. о 4-й годині ночі розпочалася горезвісна операція „Вісла”, яку здійснювали 6 польських дивізій, об’єднаних в оперативну групу, війська держбезпеки. В результаті їхніх дій

було депортовано 140 575 українців, вбито 655, взято в полон 1466 вояків ОУН–УПА. 2274 українців було заарештовано, 3873 особи ув'язнено в концтаборі. В 1947 р. до смертної кари було засуджено 372 українці (всього в 1944–1956 рр. – 573). Що ж до насильницьки виселених у квітні – серпні 1947 р. до Польщі українців, то вони були спеціально розпорошені в північних та західних польських землях.

Ця акція не лише підірвала базу ОУН–УПА на Закарпатті. Вона вкрай важко відбилася на соціально-економічному і політико-правовому становищі українців, котрі залишилися в Польщі. Негативними були й міжнародні наслідки операції. Протягом довгих повоєнних десятиліть вона значно заважала розвитку українсько-польських відносин. Польська комуністична влада відмовлялася засудити цей акт геноциду проти українського народу. Рішення про це взяла на себе лише нова влада Польщі.

Хоч, як уже відзначалося, в післявоєнний період було чимало зроблено для розвитку мережі закладів освіти і культури особливо в західних областях України, проте якісних позитивних зрушень у духовній сфері не відбулося. Навпаки, посилилась її заідеологізованість, боротьба проти т. зв. „українського буржуазного націоналізму”.

Завдання посилення ідеологічного контролю над суспільством старіючий Сталін поклав на одного зі своїх поплічників – А. Жданова. Протягом 1946–1949 рр. „ждановщина” знищила практично всі попередні здобутки української культури. У серпні 1946 р. постанова пленуму ЦК української компартії про небезпеку українського націоналізму засуджує „Нарис історії української літератури”. Змінюється склад редакційних колегій журналів „Вітчизна” та „Перець”. З'являються погромні рецензії на твори Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка. Було також засуджено „Історію України”, видану у 1943 р., відновлено широкомасштабну кампанію проти „українських буржуазно-націоналістичних істориків”. Оперу К. Данькевича „Богдан Хмельницький” критикували за те, що росіянам у ній відведено не досить помітне місце. Українські енциклопедичні видання звинувачувалися у

зосередженості на вузьконаціональних темах. Репресії та переслідування у сфері культури торкнулися також і інших національностей, які проживали в Україні.

10.2. Україна в умовах десталізації (1953–1964 рр.)

5 березня 1953 р. сталася подія, яка здатна була справити неабиякий вплив не тільки на внутріполітичне життя в СРСР, а й на міжнародну ситуацію загалом: помер Й. Сталін. Здавалося, що створюються умови для змін на краще. Однак почалося, як завжди, з боротьби за „трон”. Група партійних керівників на чолі з М. Хрущовим усунула Л. Берію і прийшла в липні 1953 р. до влади. Суспільство, яке перебувало в сталінських лабетах протягом майже 30 років, чекало на переміни. Україна, де довгий час працював М. Хрущов, сподівалася на посилення своїх позицій. Особливо ці надії зміцніли після XX з’їзду компартії, де М. Хрущов частково викрив злочинну діяльність Сталіна.

Хрущов Микита Сергійович (1894–1971 рр.) – відомий державний і партійний діяч СРСР. Причетний до проведення репресій проти діячів науки і культури. Водночас становив опозицію Л. М. Кагановичу в його боротьбі з „українським буржуазним націоналізмом”. Народився у с. Калинівці Курської обл. в селянській сім’ї. У 1908 р. з сім’єю переїхав на Україну, де почав працювати слюсарем на заводі, а згодом – на шахтах Донбасу. Брав участь у революційному русі, на фронтах громадянської війни. У 1920–1928 рр. – на партійній роботі в Донбасі, 1928–1929 рр. – у Харкові та Києві. З 1931 р. – компартійний функціонер у Москві. З січня 1938 р. – знову на Україні: в 1938–1949 рр. (з перервами) – Перший секретар ЦК КП(б)У, в 1944–1947 рр. – очолював уряд УРСР та енергійно займався питаннями розвитку економіки України. Під час Великої Вітчизняної війни перебував на фронті – член військової ради. З грудня 1949 р. – перший секретар Московського обкому партії, секретар ЦК, у 1953–1964 рр. – Перший

секретар ЦК КПРС, одночасно в 1959–1964 рр. – Голова Ради Міністрів СРСР. В квітні 1964 р. на Пленумі ЦК КПРС усунутий з усіх посад. Історична роль М.Хрущова дуже суперечлива. Він був енергійний, настирливий, намагався компартійними методами реформувати усі сфери життя радянського суспільства. З його діяльністю пов'язано як освоєння космосу і цілинних земель, так і повсюдне запровадження кукурудзи та „промивання мізків” інтелігенції. Найбільша заслуга М. Хрущова в тому, що будучи „сталіністом”, він відважився на викриття культу особи Сталіна, що поклало початок реабілітації сотень тисяч жертв тоталітарного режиму, відносній лібералізації радянської системи, т. зв. „відлиги”. Помер в Москві, похований на Новодівочому кладовищі.

Попервах у напрямку оздоровлення суспільства були зроблені деякі конкретні кроки. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених сталінським режимом. З концентраційних таборів звільнено тисячі репресованих, у тому числі з України. Здійснювалися реформи, що певною мірою сприяли розвитку економіки, освіти, науки. Нові явища відбувалися у сфері культури. Певною мірою розширювалися права національних республік. Уряд УРСР у 1956 р. здобув у своє підпорядкування понад 10 тис. промислових підприємств. Зросла вага України в загальносоюзному народногосподарському комплексі. Внаслідок реформи управління економікою в 1957 р. питома вага промисловості України зросла з 36 % у 1953р. до 76 % у 1956 р. Збільшено асигнування на забезпечення науково-технічного прогресу, підвищено самостійність колгоспів і радгоспів, збільшено у 7 разів закупівельні ціни на зерно, у 8 разів – на картоплю, у 5,5 рази – на продукцію тваринництва. В результаті – сільське господарство вперше стало рентабельним. Протягом 10 років (1955–1965 рр.) виробництво тракторів у республіці збільшилось вдвоє, магістральних тепловозів – в 11 разів, екскаваторів – у 17 разів тощо. Але, на жаль, усе це робилося значною мірою за старими рецептами, переважно екстенсивним шляхом. Іншою серйозною вадю було те, що, як і раніше, продукція народного господарства

знаходила попит головним чином на внутрішньому ринку, частково в країнах „соціалістичного табору” та деяких слабкорозвинутих країнах світу. Її якість не відповідала світовим стандартам. Основну частину радянського експорту становила не готова продукція, а сировина, особливо нафта, газ. Відтак зростало варварське ставлення до природних багатств, навколишнього середовища.

У цей час Україна виступала одним з основних виробників сільськогосподарської продукції. Проте село на середину 50-х років залишалося ще напівзруйнованим, а колгоспники – безправними. Все це вимагало термінових змін у сільському господарстві. Однак цього практично не сталося. Увага спрямовувалася не на підвищення продуктивності праці та врожайності, а на нарощування кількісних факторів, розширення площ під зернові культури. В УРСР удвоє збільшилися посівні площі під кукурудзу. Загострилися проблеми в розвитку тваринництва. У другій половині 50-х років все ж таки вдалося досягти певного збільшення обсягу сільськогосподарської продукції. Це „окрилило” партійне керівництво, і на семирічку (1959–1965 рр.) були заплановані необґрунтовані, нереальні темпи зростання. Закономірно, що вони були зірвані: екстенсивні методи ведення сільського господарства дедалі більше виявляли свою неспроможність та безперспективність.

У період „хрущовської відлиги” було здійснено ряд соціальних програм. Зокрема, в 1956р. було проведено пенсійну реформу в результаті якої середній розмір пенсій за віком зріс більше ніж у 2 рази, почали виплачувати пенсії колгоспникам.

Значно зросли асигнування на освіту і охорону здоров'я, скорочено тривалість робочого дня до 7 год. Значно збільшились асигнування держави на житлове будівництво. В результаті за 1950–1960 рр. кількість збудованих квартир у містах збільшилась у 17 разів, а будинків у селах – у 14 разів.

19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР за згодою з Президіями Верховних Рад Росії та України прийняла рішення про передання Криму зі

складу РРФСР до складу УРСР. Після 1954 р. на території Криму було збудовано нові промислові підприємства, прокладено велику кількість комунікацій, повністю забезпечено півострів водою, газом, електроенергією. Саме після цього Крим став головною всесоюзною здравницею. Внаслідок цього населення Криму швидко зростало, особливо російськомовна частина.

Хрущовська „відлига” сприяла національно-духовному пробудженню і культурному розвитку України. Це проявилось насамперед у виступах окремих представників інтелігенції з критикою національної політики Сталіна, на захист української мови, проти русифікації та ідеологічного контролю Москви. Розширилася сфера вживання української мови, збільшилося видання українських книжок. Розпочалось видання фундаментальних наукових праць, що піднімало престиж української науки і культури: „Українська Радянська Енциклопедія”, „Історія української літератури”, багатотомний словник української мови. Дещо було зроблено для публікації раніше закритих архівних документів, що дало поштовх до відтворення правдивої історії українського народу. Було започатковано підготовку багатотомної історії України, „Історії міст і сіл Української РСР”. З 1957 р. почав видаватися „Український історичний журнал”.

Проте ці заходи були непослідовними. У 1958 р. був прийнятий закон про зв'язок школи з життям, за яким, зокрема, батьки не мали права відмовитись від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької мов, однак могли відмовитись від української. В результаті українська мова ставала в Україні предметом неprestижним, непотрібним для життя.

Культурне життя УРСР у зазначений період загалом було складним і суперечливим, оскільки віддзеркалювало те, що відбувалося в тогочасному суспільстві. З грудня 1949 р. М.Хрущова на посаді першого секретаря ЦК Компартії України змінив Л. Мельников. Він ще більше посилив боротьбу з українством, ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру. Переслідуються відомі діячі української культури, освіти, науки.

Ідеологічна і політична практика сталінізму набирала відкрито великоруських шовіністичних рис. Це завдало значної шкоди не лише розвитку його національної культури, а й всьому українському суспільству.

Отже, десталінізація і „хрущовська відлига” носили поверховий характер і не зачіпали основ командно-адміністративної системи (залишилися монополія КПРС на владу і недоторканою марксистсько-ленінська ідеологія, зберігалися основні функції політичної поліції (КДБ).

Період, який увійшов в офіційну історію СРСР як „велике десятиліття”, зовсім не повною мірою був часом десталінізації та оновлення радянського суспільства: та й таких завдань, за великим рахунком, тодішнє партійне керівництво і не ставило.

Мова, отже, може йти тільки про частину цього періоду, коли М. Хрущов робив спроби здійснити часткові реформи, які не торкалися фундаментальних засад системи, створеної за Сталіна. Разом із тим недостатньо продумані та непослідовні реорганізації в галузі економіки, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки в зовнішній політиці – все це зводило нанівець „хрущовську відлигу” і покладало край будь-яким надіям на краще. Рівень життя народу підвищувався повільно. Виникли серйозні труднощі з хлібом. У країні зростало невдоволення. Загострювалась ситуація і в партійному керівництві. Стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини партноменклатури, яка за роки сталінського режиму звикла до гарантованості свого панівного становища і не бажала цього втрачати.

Отож у жовтні 1964 р. М. Хрущов був звільнений з посади першого секретаря ЦК партії та Голови Ради Міністрів СРСР. Новим партійним керівником став Л. Брежнєв, який поступово згортає і ті куці реформи, що розпочав його попередник. І це цілком закономірно: і Хрущов, і ті, хто прийшли йому на зміну, були членами тієї ж самої партії, оборонцями комуністичної системи.

10.3. Соціально-економічний розвиток України в 60-80-х рр. Наростання кризових явищ

З усуненням в 1964 р. від влади М.Хрущова і закінченням так званого „великого десятиліття” настала майже 20-літня „ера” Л. Брежнєва. Вона почалася за знайомим сценарієм: звинувачення попередників, заяви нового керівництва про свою глибоку відданість народу і рішучість негайно виправити становище, подолати кризові явища, підняти життєвий рівень населення і, звісно, забезпечити динамічне просування країни шляхом комуністичного будівництва. І спочатку дещо було зроблено у цьому напрямку. У березні, прийнято рішення стосовно сільського господарства. Був затверджений новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції. Визначалися тверді плани її закупівлі. Вводилися надбавки за надпланову продукцію. Закупівельні ціни формувалися з урахуванням кліматичних умов та специфіки виробництва в окремих сільськогосподарських районах. Збільшено капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво, поліпшено спеціалізацію і умови праці колгоспників. І це принесло деякі позитивні результати. Валова продукція сільського господарства зросла за восьму п'ятирічку на 16,6%. Середньорічний збір зерна у 1871–1975 рр. перетнув в Україні рубіж у 40 тис. тонн. У промисловості передбачалися посилення економічного стимулювання виробництва, розширення сфери госпрозрахункових відносин, створення ефективної системи матеріального заохочення працівників, скорочення числа диктованих зверху показників.

Результати восьмої п'ятирічки (1965–1970 рр.) були досить обнадійливими. Її підсумки були найкращими за останні 35 років. Дві третини промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. Україна освоїла виробництво 440 зразків нової техніки й матеріалів. Було споруджено 250 великих підприємств. У 2,5 рази (з 1965 по 1985 рр.) зріс національний дохід УРСР, чотири п'ятих якого використовувалось на підвищення

добробуту народу. Середньомісячна заробітна плата за цей час зросла у 2 рази, мінімальна – в 1,8 рази. Було підвищено стипендії, пенсії, майже у 5 разів зросли виплати і пільги із суспільних фондів споживання (освіта, охорона здоров'я, пенсії, різноманітні допомоги). Щорічно будувалось 17–20 млн. кв. метрів житла, це, приблизно, 7–8 таких міст як Тернопіль. Лише в такій невеликій області, як Тернопільська, щороку вводилось в дію 10–15 шкіл і стільки ж дитячих дошкільних закладів, по 20–30 магазинів, будинків побуту, будинків культури, бібліотек і клубів.

Однак це був тимчасовий успіх. Акцент дедалі більше робився на безоглядній експлуатації сировинних запасів, зокрема нафти й газу, на досягненні успіху будь-якими методами. Країна продовжувала йти традиційним для неї шляхом екстенсивного розвитку. Швидко зростала чисельність робітників, однак приріст промислової продукції постійно падав. Якщо за 1966–1970 рр. він становив в Україні 50 %, то за 1981–1985 рр. – лише 19 %.

Невисокою була ефективність і сільськогосподарського виробництва. За 20 років (1960–1980) основні виробничі фонди в сільському господарстві України зросли у 4,2 рази, постачання добривами – у 3 рази, оплата праці – у 2,7 рази, а приріст виробництва сільськогосподарської продукції – лише на 39 відсотків.

Головною причиною застійних явищ у сільському господарстві було те, що командно-адміністративна система управління ним не змінювалась, незважаючи на різноманітні реорганізації (РАПО, АПК, укрупнення і розукрупнення господарств, міжгосподарська спеціалізація, ліквідація „неперспективних” сіл і т. п.). Колгоспи так і не стали справжніми колективними господарствами, як це передбачалось Статутом сільськогосподарської артілі. Вони самі не могли ні планувати сівозміни (це диктувалося „згори”), ні розпоряджатися результатами своєї праці. Усе це призвело до того, що при загальному зростанні падають також середньорічні

темпи приросту валового суспільного продукту та національного доходу, які становили в Україні відповідно:

- у 1966–70 рр. – 6,7 і 7,8 %;
- у 1971–75 рр. – по 5,6 %;
- у 1976–80 рр. – 3,4 і 4,3 %
- у 1981–85 рр. – 3,5 і 3,6 %.

Погіршувалась демографічна ситуація. Протягом 1966–1985 рр. чисельність сільських жителів України зменшилась на 4,6 млн. осіб. Серйозні нарікання викликав життєвий рівень народу, який підвищувався повільно і значно зростав розрив від країн Заходу. Поряд з цим, як і раніше, величезні ресурси направлялися на розвиток військово-промислового комплексу, підтримку прокомуністичних режимів.

Незбалансованість розвитку економіки, ігнорування об'єктивних економічних законів, інтелектуальна обмеженість і фізична неспроможність Л. Брежнєва до належного керівництва країною – все це посилювало кризові явища і процеси в СРСР, загострювало загальну ситуацію в радянській імперії, котра йшла до своєї катастрофи. Зростало невдоволення не тільки серед робітників та селян, інтелігенції, а й серед певної частини партійних функціонерів різного рівня. Все це вимагало докорінних змін .

10.4. Суспільно-політичне і духовне життя. Рух дисидентів в Україні

Якщо в галузі економіки робилися спроби (імітація) реформ, то в політичній сфері компартійне керівництво, особливо брежнєвського періоду, намагалося за всяку ціну зберегти існуючий режим.

Під кінець „хрущовської відлиги” ставали дедалі помітнішими посилення ідеологічного пресингу, відмова від серйозного аналізу недоліків системи, намагання звести все до часткової критики лише однієї особи – Сталіна. Масовими були факти порушення прав людини, переслідування за погляди,

котрі відрізнялися від офіційних. Політико-ідеологічний наступ ставав тотальним.

Характерними рисами „брежнєвського” курсу в ідейно-політичному і духовному житті були:

- перетворення КПРС і її бойового загону – Компартії України на стрижень державної структури і зосередження в її руках усієї повноти влади. Ці положення знайшли законодавче закріплення в Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р., в яких наголошувалось, що КПРС є „керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, всіх державних і громадських організацій”;
- підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у радах, профспілках, комсомолі, народному контролі та інших громадських організаціях, зведення нанівець самостійності громадських організацій, їх фактичне одержавлення;
- зростання бюрократичного апарату, узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою;
- заідеологізованість суспільно-політичного і духовного життя, згортання демократії і гласності, масовий наступ на релігію, посилення атеїстичної пропаганди і боротьби з проявами „українського буржуазного націоналізму” та егоїзму.

Але в суспільстві не зникли ідеї боротьби проти режиму.

Один із виявів останнього – формування наприкінці 50-х – на початку 60-х років українського правозахисного руху. У травні 1961 р. відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою. Вона була організована у 1959 р. Л. Лук’яненком, який свого часу закінчив юридичний факультет Московського університету, а після цього був направлений на партійну роботу до Західної України. Спілка ставила за мету домогтися виходу УРСР зі складу СРСР шляхом реалізації відповідної статті Конституції СРСР. Отже, йшлося про законну, легітимну зміну статусу однієї з республік СРСР. За це юрист-дисидент був засуджений до страти, згодом

заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. Разом з Л. Лук'яненком були засуджені В. Луцьків, І. Кандиба та ін.

У 1961 р. з публічною критикою нової Програми КПРС виступив генерал П. Григоренко. Чимало сторінок розвитку українського правозахисного руху пов'язано з Київським університетом ім. Т. Г. Шевченка. Зокрема, в лютому 1963 р. тут відбулася конференція, учасники якої висловили протест проти заборон та обмежень розвитку української мови.

Прихід до влади Л. Брежнєва ознаменувався ще більшим наступом на українську культуру. Своєрідним протестом проти проведення у 1965 р. арештів українських дисидентів була праця І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Влада відповіла на це посиленням репресій. У другій половині 1965 р. пройшли політичні арешти в Києві, Одесі, Львові, Тернополі, Луцьку та інших містах. У вересні 1965 р. в кінотеатрі „Україна” в день прем'єрного показу кінофільму „Тіні забутих предків” представники української творчої інтелігенції виступили з рішучим протестом проти дій влади. В їх числі були І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, Ю. Бадзьо та ін. Десять членів Спілки художників України у квітні 1966 р. звернулися до Верховного Суду з клопотанням переглянути справу члена Спілки П. Заливахи. Кінорежисер С. Параджанов, композитор Г. Майборода, поети Л. Костенко, І. Драч, авіаконструктор О. Антонов звернулися з вимогою до ЦК Компартії України публічно роз'яснити причини масових арештів. На захист засуджених виступили також А. Малишко, М. Стельмах. Від переслідувань постраждали М. Вінграновський, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Стус, А. Матвієнко, М. Шаповал і багато інших діячів культури.

Правозахисний рух в Україні не став масовим з кількох причин, але головною було те, що тоталітарний режим мав щільну мережу своїх місцевих підрозділів, які були більш брутальними у своїх діях, ніж, скажімо, аналогічні служби в Москві. Майже зовсім ізольовані від засобів масової інформації країн Заходу, українські дисиденти не мали тієї „парасолі гласності”, котра певною мірою допомагала їхнім московським колегам. До

того ж проблема національних прав українців не викликала на Заході скільки-небудь значного інтересу. Вузкість соціальної бази дисидентського руху пояснювалася тим, що він не сформулював чіткої соціально-політичної програми, зрозумілої не тільки інтелігенції, а й широким масам. Разом із тим український правозахисний рух зазначеного періоду відіграв відчутну роль у пробудженні національної свідомості нашого народу.

Проте адміністративно-командна система робила все, щоб виключити національний фактор із суспільних відносин. У 1967 р. в структурі КДБ було створено „п'яте управління” по боротьбі з „ідеологічними диверсіями”, а в дійсності – з інакомисленням. Цьому підпорядковувалися і гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності – радянського народу, про його „загальнонаціональну гордість” і т. п. Будь-яка спроба українського керівництва діяти без вказівок з Москви розцінювалась як прояв націоналізму і нещадно присікалась. Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест, який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки в певних сферах, зокрема у збільшенні інвестицій в її економічний і духовний розвиток, у мовній і культурній сферах, був усунутий з посади за звинуваченням у „м'якотілості” джо українського націоналізму і потуранні економічному „місництву”.

Шелест Петро Юхимович (1908–1996 рр.) – партійний і державний діяч. Народився на Харківщині. Трудову діяльність почав у 1923 р. робітником на залізниці. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935 р.) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. – секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час німецько-радянської війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948–1954 рр. – директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. – на партійній роботі. У 1957–1962 рр. – перший секретар Київського обкому, у 1968–1972 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Був членом Політбюро ЦК КПРС (1966–1972 рр.). За переконаннями Шелест був непохитним комуністом. Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних

відносинах республіки в рамках союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок цього був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови ради Міністрів СРСР (1972 р.). Водночас було розгорнуто різку критику його книги „Україна наша Радянська” за „недостатній інтернаціоналізм”. Невдовзі Шелест був виведений із Політбюро і видавлений на пенсію.

Для В. Щербицького, який замінив П. Шелеста на посту першого секретаря ЦК КПУ, вищим орієнтиром були інтереси і настрої Москви, а не населення України.

У січні–травні 1972 р. в Україні розпочалися нові масові арешти. Жертвами на цей раз стали В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін. Новим кроком у розвитку українського правозахисного руху стало створення в 1976 р. Української Гельсинської групи, до якої входили М. Руденко, О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук’яненко, О. Тихий та ін. У 1977–1978 рр. відбулися суди над провідними членами групи. Репресивні дії поєднувалися з посиленням ідеологічного тиску на суспільство. У сфері міжнаціональних відносин орієнтація йшла на злиття націй і штучне утворення так „нової історичної спільноті — радянського народу”. Посилювалася русифікаторська політика.

Отже, протягом 60-х-першої половини 80-х років в Україні значною мірою активізується опозиційний рух. Він стає політичним чинником суспільно-політичного життя, хоч і широкої підтримки в громадян республіки він і не набув. Проте завдяки самовідданій діяльності українських дисидентів визрівала ідея про необхідність утворення власної незалежної держави, про необхідність кардинальних перетворень в усіх сферах життя.

Історичні джерела

Постанова Президії Верховної Ради УРСР про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР

Обговоривши подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР, внесене на розгляд Президії Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний, благородний акт братнього російського народу.

Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустрів рішення про передачу Криму до складу Української РСР як нове яскраве виявлення безмежного довір'я і широкої любові російського народу до українського народу, нове свідчення братньої дружби між російським і українським народами.

Уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму.

Президія Верховної Ради Української РСР відповідно до подання Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки постановляє:

Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради Української РСР Д. С. Коротченко

Секретар Президії Верховної Ради Української РСР В. І. Нижник.

Київ, 13 лютого 1954р.

Журн. «Трибуна лектора». – 1992. – № 4. – С. 19.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К.Ворошилов

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н.Пегов

Москва, Кремль, 19 февраля 1954 г.

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 4. – С. 147.

Про культ особи та його наслідки. З доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущева XX з'їздові КПРС 25 лютого 1956 р.

Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

... Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Выясняется, что многие партийные, советские, хозяйственные работники, которых объявили в 1937-1938 годах «врагами», в действительности никогда врагами, шпионами, вредителями и т. п. не являлись, что они, по существу, всегда оставались коммунистами, но были

оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истязаний, сами на себя наговаривали (под диктовку следователей-фальсификаторов) всевозможные тяжкие и невероятные обвинения.

Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937-1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов.

...Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

... Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937-1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена санкция.

...Сталин был человек очень мнительный, с болезненной подозрительностью... Болезненная подозрительность привела его к огульному недоверию, в том числе и по отношению к выдающимся деятелям партии, которых он знал много лет...

Имея неограниченную власть, он допускал жестокий произвол, подавлял человека морально и физически.

...Культ личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны... Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и отсутствия элементарной скромности Сталина является издание его «Краткой биографии», вышедшей в свет в 1948 г.

Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца... Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые

характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они отредактированы лично Сталиным...

Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С. 136-157.

О. Довженко про русифікацію вищої школи

07.11.56

На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонного УРСР (повністю) проводиться російською мовою викладання наук, також, як і в інших вузах УРСР. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу – все абсолютно решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність. Який жорстокий обман... і жаль, і сором...

Довженко О. Із щоденникових записів // Дніпро. – 1990. – № 11. – С.24.

3 доповіді М. Хрущова "За тесную связь литературы и искусства с жизнью народа" 27 августа 1957 г.

Мне с большим трудом удалось оградить от разносной критики такого заслуженного писателя, каким является Максим Рыльский, за его стихотворение «Мать», полное глубоких патриотических чувств. Главным поводом для необоснованных обвинений против Рыльского и нападков на него послужил тот факт, что в этом стихотворении, воспевающем Советскую Украину, не было упомянуто имя Сталина. И т.Каганович, который подхалимничал и все делал для раздувания культа личности Сталина, стал изображать Максима Рыльского как украинского буржуазного националиста. Он играл на слабых струнах Сталина, не думая о тех тяжелых последствиях для украинской, да и не только украинской, литературы, к которым могли бы привести необоснованные обвинения по адресу уважаемого украинского

писателя-патриота Максима Рыльского. Надо сказать, что это могло бы привести к тяжелым последствиям и не только для литературы.

Правда. – 1957. – 28 августа.

Статті кримінального кодексу Української РСР, за якими судили дисидентів

Стаття 56. Зрада Батьківщині

Зрада Батьківщині, тобто діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканості або воєнній могутності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна.

Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда

Агітація і пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення Радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту, – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і засланням на строк від двох до п'яти років

Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 28. – Ст. 342.

**Із книги П. Шелеста „Україно наша Радянська” про досягнення
України за радянські часи (1970 р.)**

Книга П. Шелеста ніякої критики недоліків існуючої системи (у чому звинувачували автора) не містила, але в ній ставилося питання про необхідність посилення уваги до української історії та культури. Цього було достатньо, щоб після усунення П. Шелеста від керівництва УРСР (1972) піддати П нищівній, але слабо аргументованій критиці в редакційній статті в „Комуністі України” (1973, № 4), підготовленій у відділах науки та пропаганди ЦК КПУ.

Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: „моя Україна”, „наша Україна”. І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, вирости як громадяни, будівники комунізму. Але водночас ми кажемо: „наша Росія, Білорусія, Грузія, Латвія, всі союзні республіки”. І це також природно і закономірно, бо вони є республіки-сестри єдиної сім’ї народів і своєю спільністю становлять могутній Радянський Союз.

...Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції – це майже шість довоєнних Україн. Питома вага республіки в народному господарстві країни по окремих видах промислової та сільськогосподарської продукції становить: по вугіллю – 34 проценти, газу – 31, чавуну – 48, готовому прокату – 42, залізній руді – 56, металургійному устаткуванню – 48, тракторах – 32, фабричних цукрових буряках – 58, олії – 32, зерну – 23, м’ясо-молочних виробках – 23–25 процентів. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2–3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів.

Менш як 0,5 процента території і 1,4 процента населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але вона дає 8–10 процентів світового

виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу. ...

...За питомою вагою електрифікованих ділень Україна залишила далеко позаду Сполучені Штати Америки і Англію. У світовому вантажному обороті залізничний транспорт України займає майже 8 процентів і значно перевищує вантажооборот таких країн, як Англія, Франція, ФРН, Італія і Японія разом узятих.

Потужний флот, що діє на морях і ріках України, складається із сучасних комфортабельних пасажирських суден, великої океанської флотилії, суховантажних суден, новітніх танкерів великої вантажності. І майже всі вони зроблені на суднобудівних заводах України. На річках України ходять вантажні теплоходи, самохідні баржі, пасажирські судна, в тому числі з підводними крилами. Порівняно з довоєнним періодом вантажооборот морського транспорту зріс в кілька десятків разів. ...

Повітряне сполучення на Україні відносно молоде. Воно почало розвиватися лише з 1924 року. А сьогодні захмарні траси України становлять уже понад 80 тисяч кілометрів. Ними можна двічі оперезати земну кулю по екватору. За рік літаки тільки на міжміських лініях республіки перевозять більш як 6 мільйонів пасажирів. ...

Радянська Україна займає почесне місце на міжнародній арені. Вона бере активну участь у роботі більш як п'ятдесяти різних міжнародних організацій, є членом Організації Об'єднаних Націй. До голосу України сьогодні прислухається увесь світ. Прогресивні люди всіх країн з великим інтересом дізнаються про наші досягнення в усіх галузях народного господарства, культури, науки, мистецтва.

Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 5, 76–79.

Конституція УРСР 1978 р.

ГЛАВА 6

ОСНОВНІ ПРАВА, СВОБОДИ І ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку.

Використання громадянських прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

Стаття 47. Кожний громадянин Української РСР має право вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі...

Переслідування за критику забороняється. Особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності.

Стаття 48. Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантується свобода: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Стаття 50. Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої... Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється...

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Політвидав України, 1979. – С. 16, 18, 19.

Рекомендована література

Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи. – К., 1999.

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992.

Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996

Батенко Т. Нариси історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр. – Львів, 1999.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр. У 2-х кн. Кн.2.–К., 1995.

Бугай М. Ф. Депортація населення в Україні (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – №№ 10–11. – С. 20–26; 32–38.

Голод в Україні 1946–1947 рр. Документи і матеріали. – К., Нью-Йорк, 1996.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна. – 1990. – №№ 5, 7, 8.

Досягнення Радянської України за 40 років: Стат. збірн. – К., 1957.

Історія народного господарства Української РСР. Т.3. – К., 1991.

Экономика Советской Украины 1945-1975 гг. – К., 1975.

Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995.

Коваль М. В. Українська РСР в період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955) // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 70–88.

Кримські татари 1944–1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995.

Медведев Р. О. М. Хрущов: Політична біографія. – К., 1992.

Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). – К., 1977.

Лук'яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні! – К., 1994.

Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1977.

Народне господарство Української РСР: ювілейний статистичний щорічник.
– К., 1987.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. — К., 1994.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.

Суспільно-політичний розвиток Західних областей УРСР. 1939–1989. (Зб. документів і матеріалів). – К., 1989.

Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997.

Шаповал Ю. Хрущов на Україні. Сторінки історії УРСР. – К., 1990.

Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.

Шелест П. Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995.

Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. – Луцьк, 1995.